

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

ה

יוסף דן

מרכז זלמן שזר ירושלים

יוסף דן

תולדות תורת הסוד העברית

ימי הביניים

כרך חמישי

חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז
חוג משפחת קלונימוס

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

עוזרת מחקר: נעמה בן שחר
עריכה לשונית: ישראל חזני
מרכות הסדרה: מעין אבינרי-רבהון
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

קרן ארקדיה

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

ציור העטיפה: מתוך "חלונות ארדון", בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
צלם: רן יעיש, גאמא עיצובים
עיצוב העטיפה: גאמא עיצובים, ירושלים

מסת"ב 6-283-227-965-978

מספר קטלוגי 185-607

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשע"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני
או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

התוכן

כרך חמישי

חוגיהם של בעלי הסוד באשכנז
חוג משפחת קלונימוס

- 9 פתח דבר לכרכים החמישי והשישי
- 11 פרק ראשון: חוגי הסוד באשכנז – מאפיינים עיקריים
א. בין הקתדרלה לבית הכנסת 11 ב. קידוש השם בהתאבדות 14 ג. מסורות
הסוד 16 ד. ר' אהרן בן שמואל מבגדד 24 ה. בעלי הסוד והעולם הנוצרי 27
ו. המקורות – הגות ימי הביניים 34 ז. הפיוט ופרשנות הפיוט 40
- 56 פרק שני: בעלי הסוד באשכנז וחוגיהם
א. "החסיד, הקדוש והנביא" 56 ב. סיפורי השבחים על ר' שמואל החסיד 57
ג. ר' יהודה החסיד – תולדותיו וכתביו 64 ד. "חסידי אשכנז" וספר חסידים 68
ה. הקדמתו של ר' אלעזר מוורמס ל"ספר החכמה" 74 ו. ספר "ערוגת הבושם"
לר' אברהם בר' עזריאל 82 ז. "ספר הנבוך" 85 ח. "חוג הכרוב המיוחד" 86
ט. "ספר החיים" 88 י. חוג פרשני ההיכלות ובעלי סוד אחרים 90
- 100 פרק שלישי: "חכמת האגוז"
א. האגוז, הקליפות והמרכבה 100 ב. "ספר מלאכים" לר' יהודה החסיד 104
ג. סוד האגוז בכתבי "חוג הכרוב המיוחד" 107 ד. האגוז והמרכבה בכ"י
מוסאיוב 109 ה. הנוסח הקדם-קבלי של סוד האגוז 114 ו. חכמת האגוז
בספר חכמת הנפש 119
- 124 פרק רביעי: תורת האדם – "ספר היראה" ו"ספר התשובה" לר' שמואל
החסיד
א. "ספר היראה" ו"ספר התשובה" 124 ב. רחמנא לְבָא בְּעֵי – עבודה מיראה
ועבודה מאהבה 133 ג. "ספר התשובה", ההשגחה האלהית והגזירה הקדומה 137
- 150 פרק חמישי: ספרות הייחוד ושירת הייחוד
א. בעלי הסוד פונים אל הציבור 150 ב. רשימת החיבורים 154 ג. סוד הייחוד לר'

יהודה החסיד 160 ד. פירוש "עלינו לשבח" לר' יהודה החסיד 163 ה. "הייחוד של הרב ר' אלעזר מוורמשא" 165 ו. "חיבור ייחוד אשכנזי מהמאה הי"ד 170 ז. "שיר הייחוד" – המחבר זמנו 175 ח. "שיר הייחוד" ור' משה תקו 178 ט. המגמה הרעיונית של "שיר הייחוד" 180 י. "אלפא ביתא בייחוד הבורא" 185

190 פרק שישי: "שערי החכמה" – הגיבוש הדיסציפלינרי של תורת הסוד העברית
א. שלב חדש בתולדות תורת הסוד העברית 190 ב. רשימת שערי החכמה 192
ג. ה"שערים" בכתביהם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס 197 ד. תפיסה
חדשה של הלשון 200 ה. פירוש התורה האנונימי (כ"י אוקספורד 268) 204

209 פרק שביעי: "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד
א. מעמדו של "ספר הכבוד" בתולדות תורת הסוד 209 ב. כ"י אוקספורד 1567 211
ג. יחסו של כ"י אוקספורד לספר חסידים 214 ד. יחסו של כ"י אוקספורד לכתבי
ר' יהודה החסיד 217 ה. האם חיבר ר' אלעזר מוורמס את הקובץ הנידון? 219
ו. ראיות ישירות לחיבור הקובץ בידי ר' יהודה החסיד 223 ז. זיהויו של "ספר
הכבוד" לר' יהודה החסיד 225 ח. סיפור המסגרת – התגירותו של מלך ערבי
בספרד 226 ט. קטע מ"ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד 233

238 פרק שמיני: התפתחותה של תורת הכבוד והריבוד בעולם האלהות
א. התמורה בתפיסת האלהות בסוף המאה השנים עשרה 238 ב. התפתחות
תורת הכבוד והשכינה מן המאה העשירית עד המאה השנים עשרה – "כבודו אות
בריבואות" בספר ערוגת הבושם 244 ג. "יש כבוד למעלה מכבוד" 250

259 פרק תשיעי: תורת ההוויות ותורת הכבוד
א. תורת האלהות של רב סעדיה גאון והסטיות ממנה 259 ב. "הוויות" 261
ג. הוויות הגזירה 268 ד. הכבוד הנאצל – פירושו של ר' יהודה החסיד ל"סוד
מורא" לראב"ע 271 ה. הוויכוח על הכבוד וההתגלות 277

293 פרק עשירי: ראשיתה של התפילה המיסטית
א. "עבודה שבלב" 293 ב. התפילה בחינת חויה והתפילה בחינת טקסט 296
ג. התפילה בספר חסידים 299 ד. התפילה המיסטית – "עליית הכתר", המיוחס
לרב האי גאון 301 ה. קונטרס "סודות התפילה" 311 ו. התפילה המיסטית
במשנתו של ר' יהודה החסיד 314

328 פרק אחד עשר: תורת המלאכים, ההשגחה וכוחות המרכבה
א. מקומה של תורת המלאכים בתולדות תורת הסוד 328 ב. ספר מלאכים 330

ג. המלאכים וההשגחה האלהית 332 ד. מלאכים וממונים 336 ה. המלאכים בעולם העליון 346 ו. הזוהר והאור 350

358 פרק שנים עשר: דמונולוגיה ומאגיה בתפיסת עולמם של בעלי הסוד
א. הייחוד ההיסטורי של תפיסת חוג משפחת קלונימוס את כוחות הרע 358
ב. סכנות, אזהרות, איסורים 363 ג. "מכשפה שאוכלת ילדים" 370 ד. בין עולם החיים לעולם המתים 377 ה. בעלי הסוד כבעלי שם 384

393 פרק שלושה עשר: תפיסת המציאות הטבעית – "זכר עשה לנפלאותיו"
א. "איך יאמין הלב" 393 ב. משמעותה של המציאות הדמונית – "שרי כוס ושרי בוחן" 396 ג. הקונטרס "זכר עשה לנפלאותיו" 404 ד. בריאת העולם לפי ר' יהודה החסיד 408 ה. טבע העולם על פי "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד 412

424 פרק ארבעה עשר: משיחיות, אפוקליפטיקה ותחיית המתים
א. היחס לחישוב הקץ ונבואה משיחית 424 ב. המשיחיות בספר חסידים 429
ג. תחיית המתים והישארות הנפש בספר "חכמת הנפש" לר' אלעזר מוורמס 433
ד. אחרית הימים ב"כתב תמים" לר' משה תקו 435 ה. האפוקליפסה ותחיית המתים 440 ו. החיים בעידן הגאולה 447

455 פרק חמישה עשר: "כתב תמים" לר' משה תקו ופולמוסו נגד בעלי הסוד באשכנז

א. ר' משה תקו בר' חסדאי וספר "כתב תמים" 455 ב. יריביו של ר' משה תקו 459 ג. דרכי ההתגלות האלהית 462 ד. האימנציה האלהית 467 ה. יעדי הפולמוס והדיו 472 ו. "כתב תמים" בספר ערוגת הבושם 476

483 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים

כרך שישי

ר' אלעזר מוורמס וחוגו
בעלי הסוד האחרים

פרק שישה עשר: ספר "סודי רזי"א" לר' אלעזר מוורמס – מעשה בראשית וספר יצירה

493

526

פרק שבעה עשר: סוד המרכבה לר' אלעזר מוורמס

- 559 פרק שמונה עשר: "ספר השם" לר' אלעזר מוורמס
פרק תשעה עשר: תורת הנפש של ר' אלעזר מוורמס – ספר "חכמת
הנפש"
- 595 פרק עשרים: ספר "שערי הסוד הייחוד והאמונה" לר' אלעזר מוורמס
- 638 פרק עשרים ואחד: ממשיכיהם של בעלי הסוד מחוג משפחת קלונימוס
- 670 פרק עשרים ושניים: ברייתא דיוסף בן עוזיאל ו"חוג הכרוב המיוחד"
- 696 פרק עשרים ושלושה: ר' אלחנן בן יקר מלונדון וספרו "סוד הסודות"
- 750 פרק עשרים וארבעה: "ספר החיים"
- 792 פרק עשרים וחמישה: "ספר הנבון"
- 833 פרק עשרים ושישה: פירושי ההיכלות והשמות הקדושים של בעלי הסוד
באשכנז
- 858 פרק עשרים ושבעה: "ספר המשכיל"
- 894 פרק עשרים ושמונה: סיכום – מורשתם של בעלי הסוד באשכנז
- 932 קיצורים ביבליוגרפיים כלליים
- 943 מפתחות
- 945

פתח דבר

לכרכים החמישי והשישי

בקיץ של שנת תשי"ח, לפני חמישים ושתים שנה, הגשתי לפרופ' ישעיה תשבי עבודת גמר לתואר מ"א, שהוקדשה לחקר כ"י אוקספורד 1567, הוא "ספר הכבוד" לר' יהודה החסיד; לאחר מכן נכלל מחקר זה בעבודת הדוקטור שלי על תורת הסוד של חסידי אשכנז, שהוגשה בשנת תשכ"ג. מאז ועד היום פרסמתי כתריסר ספרים ועשרות רבות של מאמרים שדנו בתולדותיה של תורת הסוד העברית באשכנז ובצפון צרפת בסוף המאה השתים עשרה ובמחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה. הכרכים המוגשים בזה לקורא כוללים את תוצאות מחקרי במשך תקופה ארוכה זו, ותיקון טעויות רבות שנכשלתי בהן. הבולטת בטעויות הללו היא השימוש במונח "חסידי אשכנז" או "חסידות אשכנז" ככינוי לכל מי שעסק בתורת הסוד במערבה ובמרכזה של אירופה באותה תקופה. השתמשתי במונח זה פעמים רבות יותר מכל חוקר אחר, אך התברר לי שהוא מוטעה ומטעה מבחינה היסטורית: השימוש בו כורך יחד עשרות תופעות רוחניות, חוגים ותפיסות עולם, שאף על פי שהיו לכולם קווים משותפים אחדים הם נבדלו זה מזה במידה רבה. בכרכים המוגשים כאן ניסיתי לאזן את הדיון במשותף ובמפריד, ולהעמיד כל תופעה על חזקתה ועל ייחודה בהקשר ההיסטורי והרעיוני שמאפיין אותה – משום כך העדפתי את הביטוי "בעלי הסוד באשכנז" ככותרת לתחום כולו.

תורתם של בעלי הסוד באשכנז ובצפון צרפת בתקופה זו נידונה אך מעט במחקר לפני אמצע המאה העשרים. גרשם שלום הקדיש לנושא זה פרק בספרו המקיף "זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית", ודן בהיבטים אחדים של תורתם של בעלי סוד אלה בספרים ובמאמרים אחרים. ישעיה תשבי, שהקדיש שנה אחת במחזור הרצאותיו לתורתו של ספר חסידים ועודדני לעסוק בתחום זה, לא עסק בו כלל בספריו ובמאמריו. עידוד רב קיבלתי מפרופ' אפרים אלימלך אורבך, שמחקריו על בעלי התוספות ועל ספר "ערוגת הבושם" הניחו יסודות חשובים לחקר חוגיהם של חכמי אשכנז וצרפת. במשך שנים לא מעטות הייתי החוקר היחיד שהתמסר ללימוד משנתם של בעלי הסוד הנזכרים, שרובה ככולה היתה מצויה בכתבי יד בלבד. בשנים הבאות פנו חוקרים אחדים לעיסוק בנושא זה – חיים סולוביצ'יק, ישראל (ואיבן) מרקוס, ואחריהם ישראל תא-שמע, אסי פרבר-גינת, אברהם גרוסמן, תמר אלכסנדר, דניאל אברמס, אליוט וולפסון, משה אידל, קלאוס

הרמן, אפרים קנרפוגל, חנה ליס, גרולד נקר, נעמה בן־שחר ואחרים – ודומה שכיום ניצב חקר תורת הסוד באשכנז בשורה אחת עם חקר ספרות ההיכלות והמרכבה מחד־גיסא ומחקר כתביהם של המקובלים הראשונים מאידך־גיסא.

בכרכים הניתנים כאן, החמישי והשישי בסדרה "תולדות תורת הסוד העברית", הובאו מחדש כמה חיבורים שפרסמתי לפני שנים רבות, כגון "שערי הסוד הייחוד והאמונה" ו"תפילה וידיוי" לר' אלעזר מוורמס, "ספר הנבון", "סוד הסודות" לר' אלחנן בן יקר, ועוד. חיבורים אלה ואחרים נבדקו מחדש על פי כתבי היד על ידי נעמה בן־שחר, והם מוגשים עתה בצורה מתוקנת ומעודכנת.

בשעה שכרכים אלה נדפסים אני מסיים את כתיבתם של שני הכרכים הבאים, השביעי והשמיני, שעניינם חוגיהם של המקובלים הראשונים בספרד ובפרובנס. הכרך השביעי מוקדש לחוג "ספר העיון", ל"ספר הבהיר" ולמקובלי פרובנס הראשונים שבראשם ר' יצחק סגי נהור; הכרך השמיני מוקדש למקובלי גירונה – ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן וחבריהם. מן הכרך השביעי ואילך מצויה הקבלה במרכזו של תיאור תולדותיה של תורת הסוד העברית. ששת הכרכים הראשונים הוקדשו אפוא לתורת הסוד שקדמה לשליטתה של הקבלה בתחום הזה, והכרכים הבאים עוסקים בתולדותיה של הקבלה על כל ענפיה והסתעפויותיה.

ברצוני להודות כאן לעוזרת המחקר המסורה, נעמה בן־שחר, ולעורך, מר ישראל חזני; למר יחזקאל חובב ולגב' מעין אבינר־דבהון ולכל צוות העובדים של מרכז זלמן שזר והחברה ההיסטורית הישראלית, ולמנהל הכללי של מרכז זלמן שזר, מר צבי יקותיאל, המפקח ומנצח על המפעל כולו. קרן ארקדיה בלונדון וד"ר ליזבט ראוסינג העומדת בראשה המשיכו לתמוך במפעל זה בנדיבות, ולהם התודה והברכה.

טבת תשע"א

ירושלים, האוניברסיטה העברית

פרק ראשון

חוגי הסוד באשכנז – מאפיינים עיקריים

א. בין הקתדרלה לבית הכנסת

בשנת 1984 נסעתי בפעם הראשונה בחיי לגרמניה; באותה שעה היו מאחורי כמעט שלושים שנה של לימוד, מחקר וכתיבה על תולדותיה של חסידות אשכנז. פרסמתי עד אז עשרות רבות של ספרים ומחקרים על תורתם של בני חוג משפחת קלונימוס בתחומי הסוד והמוסר, אך מעולם לא ראיתי את הערים שבהן הם חיו ופעלו, ולא הייתי ער למציאות הפיזית שבתוכה הם היו נתונים. חבר שאירח אותי בפרנקפורט, חוקר במדעי היהדות, נטלני לסיור בערי הריינוס – וורמס (וורמייזא), מיינץ (מגנצה), שפייר (שפיירא), קלן, בינגן ועוד – והיתה זו חוויה נדירה לבקר במקומות שמצד אחד ידעתי עליהם הרבה מאד, ומצד שני לא ידעתי עליהם דבר. הרגע רב המשמעות ביותר בסיור זה היה כאשר ניצבנו במרכז העיר שפייר, מול הקתדרלה הגדולה, שבמרחק לא רב ממנה עומד בית הכנסת מימי הביניים. הקתדרלה ניצבת על גבעה המשקיפה על העיר כולה, עוטה הוד והדר, מביעה עוצמה, יופי ושררה,¹ ובית הכנסת נבנה בשיפולי הגבעה, דחוק ונסתר, וכולו אומר שפלות רוח ורצון להיעלם מן העין. לא קשה היה לתאר את תחושתם של יהודים שחיו באותו מקום בימי הביניים: בכל שעה ניצבה בפניהם הבחירה – לשים פניהם אל מעלה הגבעה, אל הקתדרלה, או לסטות ולהיעלם בסימטה צרה, בבית הכנסת. ידועים לנו מקרים רבים של שמד במאות השנים עשרה והשלוש עשרה. באותה תקופה לא נודעה עדיין האנטישמיות הגזעית, ויהודים שהמירו דתם התקבלו בדרך כלל בזרועות

1 פטר שפר כתב על כך בהקשר אחר: "הקתדרלה בשפיירא החלה להיבנות בשנת 1030, ונחנכה כבר בשנת 1061, בשלטונו של הקיסר היינריך הרביעי. בניית הקתדרה במגנצה החלה כנראה מוקדם יותר, אך היא לא הושלמה אלא בשנת 1137. הקתדרלה בוורמס נחנכה בשנת 1181 על ידי הקיסר פרידריך ברברוסה. שום דבר אחר לא יכול היה לבטא בצורה נחרצת יותר את טענתה של הכנסייה הנוצרית לשלטון אוניברסלי במאות האחת עשרה והשתים עשרה מלבד הקתדרלות הקיסריות שנבנו בזו אחר זו בשכונות לאורך הריינוס. ואולם בוודאי אין זה מקרה שדווקא במרכז זה של עליונות נוצרית גלויה נוסדו הקהילות היהודיות התוססות ביותר במרכז אירופה בימי הביניים, קהילות שהקרינו עוצמה אינטלקטואלית ותרבותית הרחק מעבר לתחומן הגיאוגרפי" – ראה שפר, עמ' 29-30.

פתוחות על ידי הכנסיה; היו אף מומרים שנתמנו למשרות בכירות בהירארכיה הכנסייתית. בניגוד למציאות באירופה החל מהמאה החמש עשרה, כאשר האיבה ליהודים לא פסקה כאשר הם המירו את דתם (דוגמת האנוסים, "הנוצרים החדשים", בספרד ובפורטוגל), הרי בתקופה הקודמת היו הכנסיה והציבור מאוחדים ברצונם להביא את היהודים לחיק הנצרות. השנאה ההדדית בין יהודים לנוצרים היתה שנאה דתית, והמרת הדת העבירה אדם בשלמות ממחנה למחנה. משמעותו של דבר היתה שכל יהודי, בכל יום מימי חייו, ניצב בפני בחירה אמיתית בין הסתפחות אל הרוב השליט או להמשיך בדרך אבותיו ולחיות בתוך מיעוט נדכא ונרדף, שסכנה מתמדת ריחפה עליו. תמונה זו ביטאה בצורה מועצמת את חווית העמידה בניסיון שהוגי הדעות של משפחת קלונימוס הציבו במרכז משנתם. כל משמעות החיים הדתיים, כפי שניסחו זאת ר' שמואל החסיד, בנו ר' יהודה החסיד (להלן גם ר"ח), וקרובותלמידו ר' אלעזר מוורמס, היא התגברות על פיתוי הגוף והנפש והתמסרות מתוך כאב וייסורים לעבודת הבורא.

הביטוי העליון לעמידה בניסיון היה קידוש השם. הפורעים, הצלבנים, משנת תתנ"ו (1096) ואילך, העמידו את היהודים בפני ברירה אכזרית: מי שקיבל על עצמו את הנצרות ונטבל, זכה לחיים של שלוה וביטחון בתוך החברה הנוצרית שבקרבתה חי עד כה; מי שסירב – דהיינו, עמד בניסיון וקידש את השם – הקריב את כל הווייתו האנושית, את כל מאווייו, ונהרג, במקרים רבים בייסורים קשים, ועמו נספתה משפחתו. יתר על כן: אם ניצל יהודי מגל אחד של גזירות, אם נמלט, או מצא מסתור אצל בני העיר ("העירוניים"), או השתמד וחזר ליהדות לאחר מכן, עדיין ציפה לו גל הגזירות הבא. היהודים באשכנז במאה השתים עשרה לא ידעו כמה מסעי צלב יהיו, ואם יבוא קץ לגלי הפורעים והטובחים הפושטים עליהם בכל דור. בעיניהם, מאז תתנ"ו, היו גלי הגזירות בחינת טבע המציאות; היה זה סדר העולם היחיד שהם ידעו עליו. שנת תתנ"ו נתפסה בעיניהם כגזירה שלא היה דבר דוגמתה קודם לכן, אך לא היה בה משום סיום: היא סימנה לא רק את העבר אלא גם את העתיד. יודעים אנו כי לאחר גזירות תתנ"ו שיקמו קהילות הריינוס את חייהן, הן מבחינה חומרית והן מבחינה רוחנית, במהירות מפתיעה, והמאה השתים עשרה היתה תקופה של פריחה ויצירה רוחנית מרשימה,² אולם השיקום והפריחה נעשו בצל

2 לדיון בנושא זה ראה סולוביצ'יק, משבר ויצירתיות. המחבר מבקש לברר את הקשר בין פריחה תרבותית או חורבן תרבותי לבין גזירות ושמדות. לדעתו, גזירות תתנ"ו לא הביאו לחורבן התרבות ההלכית באשכנז אלא להפך: היצירות החשובות נוצרו דווקא במאה השתים עשרה. הקושי בתפיסה היסטורית זו נעוץ בכך, שאין לנו אפשרות לערוך השוואה בחינת "מה היה אילו" – כלומר, מה היה מתרחש בתרבות יהודי אשכנז אלמלא אירעו גזירות תתנ"ו. אמנם, ודאי שהקביעה כי המאה השתים עשרה היתה עידן של פריחה איננה מוטלת בספק.

התודעה המתמדת כי בכל שעה עשוי להתחדש גל חדש של פרעות וגזירות, וכי נסיון קידוש השם מצפה לכל אדם והוא יכול להידרש לעמוד בו במפתיע בכל עת. אין ההיסטוריון נדרש לשער השערות לגבי עוצמתה של חווית גזירות תתנ"ו וקידוש השם בחוגיהם של בני משפחת קלונימוס: הדברים נאמרים במפורש, והידיעות ההיסטוריות הן חד-משמעיות.³ ר' אלעזר מוורמס, בשעה שהוא מציג את שלשלת המסורת של תורת הסוד שבידיו (ראה להלן), קובע נקודת חתך בשנת תתנ"ו, שאז "נגזרנו אבדנו כולנו", ורק שריד נותר מכל שהיה קודם לכן; התחושה היא שהתורה שבידו היא בחינת אוד מוצל מאש. יודעים אנו כי משפחתו של ר' אלעזר נספתה בידי מרצחים,⁴ ונותרה בידנו קינה נוגעת ללב שכתב על אותו מאורע.⁵ בהקדמה ל"ספר החכמה", אחד מחיבוריו הראשונים בתורת הסוד, שנכתב בשנת 1217, מסביר ר' אלעזר את הצורך בהעלאת תורת הסוד על הכתב, בקטיעת רציפותה של שלשלת המסורת – אין עוד למי למסור את הדברים בעל פה.⁶ בחיבור הראשון שהגיע אלינו המציג את תורת המוסר של חסידות אשכנז, "מחברת היראה" לר' שמואל החסיד,⁷ עומד נסיון קידוש השם במרכז: ר' שמואל דורש מקוראיו להתנהג בכל עת ובכל שעה כאילו ביצוע כל מצוה או הימנעות מכל עבירה הם בחינת קידוש השם בזעיר אנפין. תורת המוסר של חסידות אשכנז בכללה היא בחינת

- 3 המחקר ההיסטורי על גזירות תתנ"ו מקיף ומגוון – אך ראה בעיקר בער, גזירת תתנ"ו. כמו רוב החוקרים שעסקו בנושא זה, בער דן במיוחד בשאלת המקור והמהימנות של שלוש הכרוניקות שתיארו את הגזירות. כרוניקות אלה נתפרסמו לאחרונה במהדורה ביקורתית משוכללת – ראה הורקאמפ, ושם ביבליוגרפיה מפורטת ודיון נרחב בתולדות המחקר בנושא. וראה ביקורתי על ספר זה ב"הארץ", תרבות וספרות, 2.4.2007. יצחק בער עסק בנושא זה גם במאמר נוסף – ראה בער, רש"י. המהדורה השכיחה של הכרוניקות נתפרסמה על ידי אברהם מאיר הברמן – ראה הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, במבואו של יצחק בער, עמ' א-ז; בער הדגיש במיוחד את השפעת ספר יוסיפון על תודעתם של בני הדור. וראה כמו כן הקר. בין המחקרים בדור האחרון בנושא זה ראה כהן, תסביך 1096, שמדגיש כי הכרוניקות נכתבו ככל הנראה על ידי יהודים שהמירו בתקופת הגזירות, ומביעות את הדימויים שנתגבשו אצלם. גישה אחרת, המדגישה את האופי הספרותי של הכרוניקות הוצגה על ידי איבן (ישראל) מרקוס – ראה מרקוס, ייצוג. ביקורתו הספרותית של מרקוס על סיפורי הכרוניקות מרמזת שיש מקום לפקפק במהימנותן ההיסטורית. וראה מאמרו הקודם באותו נושא: מרקוס, מפוליטיקה לקידוש השם. קשור לכך גם מחקרו של מרקוס על סיפורי קידוש השם, ובעיקר על קידוש השם של ר' אמנון – ראה מרקוס, קהילה קדושה וספק. וראה גרוסמן, בין אשכנז לארצות האסלאם. על הגזירות בצרפת ראה גולב. על התופעות המשיחיות המיוחסות לתקופה זו ראה בפירוט לעיל, תולדות, ד, עמ' 44-47.
- 4 ייתכן שהרקע לאבדן המשפחה לא היה על רקע גזירות דתיות אלא מעשה פשע, כפי שהציעה יהודית בסקין במחקריה, ראה בסקין.
- 5 ראה הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קסא-קסז.
- 6 הקדמה זו תידון להלן, בפרק שני, סעיף ה'.
- 7 ראה עליו להלן בפרק שני, סעיף א', ובפרק הרביעי, בייחוד סעיף א'.

הכשרה של האדם לעמידה בניסיון העילאי של קידוש השם. "ספר חסידים" לר' יהודה החסיד מלא וגדוש בסיפורים על מקדשי השם, על גורלם בעולם הבא, ועל חייהן של קהילות לאחר הגזירות, לרבות עשרות רבות של מאמרים הדנים במשומדים מסוגים שונים והיחס אליהם.⁸ חייהם של היהודים, כפי שהם משתקפים בספר חסידים ובחיבורים אחרים של בני משפחת קלונימוס, עוצבו על ידי מאורעות תתנ"ו והדורות שאחריהם, והיחסים בין יהודים לנוצרים והיחס לסביבה ולתרבותה, כולם הושפעו בצורה מכרעת מן המסקנות שהוסקו ממאורעות אלה.⁹

ב. קידוש השם בהתאבדות

אחת השאלות החמורות שהעסיקו את החוקרים בעשרות השנים האחרונות נוגעת למאפיין מרכזי בתיאור קידוש השם בשלוש הכרוניקות שהגיעו לידינו (לעיל, הע' 3) המתארות את גזירות תתנ"ו והמאורעות שבאו אחריהם. לפי מקורות אלה האפיון המרכזי היה התאבדותם של יהודים בשעה שקרבו אליהם הפורעים ולא היה להם מפלט, ולא עוד אלא שבמקרים רבים, על פי תיאורים אלה, הרגו היהודים את בני משפחתם כדי שלא יוטבלו בכוח לנצרות על ידי הצלבנים. התיאורים הבאים במקורות אלה אזכריים וקשים עד מאד – אמהות השוחטות את ילדיהן, בני משפחה הפושטים את צווארם לפני המאכלת שבידי אביהם – והדברים זוכים לשבח רב מפיהם של רושמי הרשומות המהללים את גבורתם של מתאבדים אלה. מעשים מעין אלה עומדים בניגוד מובהק לכלליה של ההלכה, האוסרת בצורה חד-משמעית על התאבדות, וודאי שאין כל בסיס הלכתי דתי לרצח בני המשפחה – זו מרטרולוגיה נוסח מצדה, שאין לה תקדים כלשהו בעולמה של היהדות

8 על בעיית המשומדים ראה בייחוד כהן, בין קידוש השם להמרה. כהן דן ביריעה רחבה של בעיית ההמרה של יהודים בתקופת מסעי הצלב, וחלקו השני של המאמר, מעמוד 452, דן במאמרים בספר חסידים העוסקים בעניין זה.

9 מחלוקת היא בין החוקרים באיזו מידה תיאורי החורבן בגזירות תתנ"ו השפיעו אמנם השפעה מכרעת והיו תפנית ראשונה במעלה בתולדות יהדות אשכנז. שמעון שורצפוקס (ראה שורצפוקס) מבקש להוכיח כי אין יסוד לתפיסה כי גזירות תתנ"ו היו מאורע מעצב בתולדות ישראל. לדעתו היה זה מאורע טרגי אזורי-מקומי שהשפיע אך מעט מחוץ לתחום קהילות שו"ם, וגם בהן היתה התאוששות מהירה; הכרוניקות על גזירות תתנ"ו לא היו ידועות בימי הביניים, ולדעתו מספרי הנספים הנקובים בהן מוגזמים. לדעה זו נוטים גם חיים סולוביצ'יק (סולוביצ'יק, משבר ויצרתיות) וכן רוברט חזן – ראה חזן, בייחוד עמ' 137-148. לעומת זאת אברהם גרוסמן (ראה גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, בייחוד עמ' 435-440) רואה בגזירות אלה מכה אנושה ותפנית משמעותית. נושא זה נידון על ידי כמה וכמה חוקרים אחרים, ואולם לענייננו כאן העיקר איננו ההערכה היסטורית כוללת של משמעותן של הגזירות אלא השפעתן על עיצוב עולמם הרוחני של בעלי הסוד באשכנז, ובנידון זה דומה שאין מקום לספק כי נודעה להן השפעה מכרעת.

שלאחר החורבן.¹⁰ הוצעו לתופעה הסברים שונים על ידי החוקרים (חיים סולוביצ'יק, ואחרים),¹¹ אך עדיין לפנינו תעלומה היסטורית-רעיונית ראשונה במעלה מבחינת משמעותה הדתית והרוחנית.

העיון בספרותם של חוגי בעלי הסוד והמוסר באשכנז במחצית השנייה של המאה השתים עשרה ובמאה השלוש עשרה מעלה מסקנה חד-משמעית לגבי נושא זה. בכל המצוי בידינו – עשרות רבות של חיבורים שנכתבו על ידי חכמים במשך כמה דורות, באלפי דפים – אין כל זכר, ישיר או עקיף, להתאבדות על קידוש השם או הריגת המשפחה כדי שלא תיפול בידי הצלבנים. "קידוש השם" בכל מרחביה של ספרות זו הוא מונח ומושג חד-משמעי: הריגתו של יהודי בידי נוצרי לאחר שסירב להמיר את דתו, ואין כל דוגמה או רמז להריגת היהודי את עצמו או אחרים. אפשרות ההתאבדות איננה עולה לא בסיפורי המעשים שהיו, לא בהוראות לגבי התנהגות בעתיד, ולא בדיון עיוני מוסרי-דתי הנוגע לנסיון קידוש השם. הדבר הקרוב ביותר לנושא זה שעלה בידי למצוא בין העשרות הרבות של דיונים על קידוש השם שבספר חסידים הוא המעשה בשני תלמידי חכמים שהתחבאו במערה כשבאו הפורעים, והם דנו ביניהם אם ראוי לצאת ולקדש את השם או להישאר ספונים במחבואם.¹² אין כל רמז כאן ובמקום אחר שרשאי אדם להמית עצמו לפני שהצלבנים יפגעו בו. אילו היו בידינו רק המקורות החסידיים-האשכנזיים על התנהגותם של מקדשי השם, לא היינו מעלים על דעתנו כלל אפשרות שאנשים יתאבדו או יפגעו במשפחתם. אין אפשרות להסביר את השתיקה על ההתאבדות המקדימה כתוצאה של הסתרה או הכחשה של תופעות לא-נעימות. החיבורים המצויים בידינו מייצגים קשת רחבה של אזוטריות ואקסוטריות: יש חיבורים שנועדו בפירוש לידעתו של הציבור בכללו, ויש בידינו חיבורים הטעונים, לדברי מחבריהם, הסתרה והעברה בסודיות מרב לתלמיד, וכן

10 התאבדותם של הקנאים במצדה לא הותירה רישום בספרות התלמודית והמדרשית, כך שאין לדברים כל אסמכתא במסורת הנורמטיבית. ואולם המעשה, הידוע לנו מספר מלחמת היהודים ליוסף בן מתתיהו, מובא בהרחבה בספר יוסיפון, שהוא מעין מהדורה עברית של מלחמת היהודים. ספר יוסיפון היה ידוע באשכנז בתקופה זו, והחוקרים, מיצחק בער ואילך, ייחסו לו השפעה על יהודי אשכנז, למרות שהכרוניקות אינן מזכירות קישור כזה. ראה: סולוביצ'יק, הלכה פרשנות וקידוש השם; סולוביצ'יק, מצווה ושינוי. וראה סיכומים אחרונים בעניין זה: גרוסמן, חסידות ומורדות, עמ' 346–372; פרישמן, עמ' 581–592. הדיון בנושא זה השתלב במקרים אחדים עם שאלת מהימנותן של הכרוניקות, בייחוד אצל מרקוס, שהדגיש את האופי הטיפולוגי-הספרותי של רבים מן התיאורים, תוך הטלת פקפוק מסוים בעובדתיות ההיסטורית – ראה מרקוס, ייצוג.

12 הדברים קשורים במערכת רחבה יותר של דיונים בשאלה אם אדם צריך רק להתמודד עם נסיונות דתיים הבאים לפניו, או שמא כדי להשיג הישג דתי עילאי עליו להביא עצמו למצב שבו יתעורר יצרו כדי שיוכל להתגבר עליו ולעמוד בניסיון. ספר חסידים רואה בהעמדה עצמית בניסיון מעלה גבוהה, אך אין הוא מעודד אותה מחשש שמא ייכשל האדם בניסיון ויימצא בחינת מזיד. וראה להלן, פרק רביעי, סעיף ג'; פרק ארבעה עשר, סעיף ב' והערה 30.

רבים המצויים בתווך בין הקצוות הללו. העדרה של תופעת ההתאבדות מספרות זו בכללה, על כל סוגיה, מעידה שאין כאן הסתרה מכוונת – ספר חסידים איננו נמנע מלספר ולדון בהרחבה בתופעות שאינן מקובלות על המחבר; ולעניין הנידון: עשרות רבות של מאמרים המוקדשים לתיאור התנהגותם של משומדים (מאונס ומרצון) מעידים שבעל ספר חסידים מוכן היה להתמודד בגלוי עם דרכי התנהגות קשים ומעוררי מחלוקת. ר' יהודה החסיד, שכינה ללא היסוס בשם "רשעים" את כל אלה שלא הלכו בדרך החסידות שלה הוא הטיף, לא נרתע מביקורת, אף כשהיא כוונה כלפי מנהיגים ונכבדים. יש לזכור כי החכמים מחוג משפחת קלונימוס חיו במגנצא, שפיירא וורמייזא, בתקופה שזכר המאורעות מתתנ"ו ואילך היה חי ופועם והדברים נגעו לעתים קרובות לבני משפחתם הקרובים ביותר, והם כתבו את חיבוריהם בתקופה קרובה מאוד לזו שבה נכתבו הכרוניקות.

היוצא מדברינו הוא שכל הבא לדון בסיפורי ההתאבדות בכרוניקות ובמקורות שהסתמכו עליהן חייב לנסות להסביר מדוע נעדר הדיון בנושא זה כליל מספרותם העשירה והמגוונת של בני משפחת קלונימוס.

ג. מסורות הסוד

ייחודו של חוג משפחת קלונימוס באשכנז מהמחצית השנייה של המאה השתים עשרה ואילך נעוץ בהיותו חוג היוצרים הראשון באירופה בימי הביניים שכל כתביו רוויים ערנות לקיומו של רובד של תורת סוד בהוויה היהודית. רבים מן החכמים שהשתייכו לחוג זה היו שותפים ליצירה האשכנזית האקסוטריית המובהקת של תקופתם, בעיקר בתחומי ההלכה והפיוט. "ספר הרקח" לר' אלעזר מוורמס, דרך משל, מכוון בבירור להצגת עיקריה של המסורת ההלכית לכלל הציבור, והיצירה הפיוטית, שכמעט כל החכמים בתקופה זו תרמו לה, נועדה מטבע הדברים לשימושה של הקהילה בכללה. מצד שני, אותם יוצרים כתבו ספרים שהם תיארו אותם בבירור כחיבורים שאינם פונים אל הציבור, אלא מיועדים ליודעי ח"ן בלבד, ובעצם לא היו צריכים להיכתב כלל אלא ראוי היה שיימסרו בעל פה מאב לבן ומרב לתלמיד.¹³ בני חוג זה האמינו בלי ספק שיש בידם מסורת סוד שהמשפחה היא הנושאת אותה מדור לדור. תופעה זו דורשת בירור מכמה צדדים, ובראש ובראשונה נשאלת השאלה מנין הגיעה תורת סוד זו אל בני משפחת קלונימוס בקהילות שו"ם במאות השתים עשרה והשלוש עשרה.¹⁴

13 הדוגמה המובהקת לכך היא "טקס מסירת השם" בראש "ספר השם" לר' אלעזר מוורמס – ראה להלן בפרק שמונה עשר המוקדש לספר זה, סעיף א'.

14 בין המחקרים העוסקים בסוגיה זו ראה: אברמס; דן, התחלה; אידל, מאיטליה לאשכנז; דן, הופעה; מרקוס, ייסוד.

על שני תחומים מרכזיים יש בידינו הודעות מפורשות לגבי מקורה של המסורת, הודעות שנמסרו על ידי ר' אלעזר מוורמס. התחום האחד הוא ספר יצירה ופירושיו, שר' אלעזר מודיע בפירושו לספר שסודות אלה התקבלו במסורת מאביו ר' יהודה בר' קלונימוס וממורו, ר' יהודה בן שמואל החסיד, וראשון בשלשלת הוא ר' שבתי הרופא, כלומר שבתי דונלו שכתב את פירושו באיטליה כמעט מאתיים שנה לפני ר' אלעזר מוורמס.¹⁵ התחום השני הוא "סוד התפילות", שאף הוא נתקבל מאיטליה: סוד זה הובא מבבל לאיטליה על ידי ר' אהרן בן שמואל מבגדד, שפעל בדרום איטליה, ומשנתו הועברה לאשכנז כאשר כמה מבני משפחת קלונימוס היגרו מאיטליה למגנצא, בחסותו של "המלך קרלא". מסורת זו מובאת על ידי ר' אלעזר בפירושו לתפילות וראה על כך בפירוט להלן, סמוך לציון 46; פרק שני, סמוך לציון 124). מלבד שתי עדויות אלה יש בידינו הצהרה כללית יותר לגבי מסורת הסוד בהקדמתו של ר' אלעזר ל"ספר החכמה", שעולה ממנה כי הוא ראה את עצמו כאחרון בשלשלת המסורת של בעלי הסוד, והתנאים אילצוהו להעלות את הסודות על הכתב.¹⁶ אך בשלוש עדויות חשובות אלה לא נזכרה במפורש מסורת חשובה ביותר: ספרות ההיכלות והמרכבה, תורת הסוד של תקופת התלמוד.¹⁷

גרשם שלום הדגיש בדיונו על ספרות ההיכלות ועל חסידי אשכנז שכתבי היד הקדומים והחשובים ביותר של החיבורים העיקריים של ספרות ההיכלות והמרכבה הועתקו ונערכו על ידי בעלי הסוד באשכנז, ובייחוד על ידי בני משפחת קלונימוס.¹⁸ מחקרים מפורטים הקשורים בנושא זה בעשרות השנים האחרונות אישרו מסקנה זו בשלמות, ואין ספק כיום כי כתבי היד העיקריים של ספרות ההיכלות נערכו בבתי המדרש של חסידי אשכנז, ובייחוד בידי תלמידיו של ר' יהודה החסיד.¹⁹ בני חוג בעלי הסוד של משפחת קלונימוס התייחסו אל ספרות הסוד הקדומה כאל חלק מהותי של מורשתם, ולא זו בלבד שהעתיקו וערכו את החיבורים אלא שיבצו אותם וכללו אותם, בשלמותם או בניסוחים פראפרסטיים, כחלק מכתביהם. ר' אלעזר מוורמס כלל קטעים נרחבים מחיבורים העוסקים במעשה בראשית בתוך חיבורו "סוד מעשה בראשית", שהוא החיבור הפותח את קובץ ספרי הסוד שלו, "סודי רזי"א", וקטעים נרחבים מספר חנוך השלישי וספר היכלות רבתי כלולים בחיבורו "סוד המרכבה", שהוא החיבור השני בקובץ. ר' יהודה החסיד כלל ב"ספר הכבוד"

15 ר' אלעזר מתייחס לשבתי דונלו בפירושו, ראה להלן, סעיף ו' בפרק זה סמוך לציון 85.

16 בהקדמת ספר החכמה, ראה להלן, בפרק השני, סעיף ה'.

17 ראה על תורה זו בפירוט לעיל, תולדות, ב-ג.

18 ראה שלום, זרמים עיקריים, עמ' 85-86.

19 ראה הדיונים המפורטים בסוגיה זו: דן, היכלות בימי הביניים; הרמן, כתיבה מחדש. יוצא מכלל זה נוסח מיוחד של ספר היכלות רבתי שנשתמר בשלושה כתבי יד מאיטליה, ונדפס בסידור "בית אב", שהושמטו בו כמה מהיסודות החשובים בספר ונוספו אחרים – ראה על כך: אורון; דן, היכלות רבתי ומעשה עשרת הרוגי מלכות.

Joseph Dan

History of Jewish Mysticism and Esotericism

The Middle Ages

Volume V

Circles of Esotericism in Medieval Germany
The Mystics of the Kalonymus Family

The Zalman Shazar Center for Jewish History
Jerusalem

The Publication of this book was made possible by grants from

The Arcadia Fund

The Ministry of Culture and Sport – Culture and Art Administration

ISBN 978-965-227-283-6

Catalogue No. Catalogue No. 185-607

© Copyright by The Zalman Shazar Center for Jewish History (R.A.), Jerusalem

Printed in Israel, 2011

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any information storage or retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Typesetting: The Zalman Shazar Center

Printing: 'Graphit' Press Ltd., Jerusalem

Table of Contents

Volume V

Circles of Esotericism in Medieval Germany The Mystics of the Kalonymus Family

Preface to Volumes Five and Six	9
Chapter One: Characteristics of the Circles of Esoteric Mysticism	11
I. Between Cathedral and Synagogue 11	
II. Martyrdom and Suicide 14	
III. The Esoteric Traditions 16	
IV. Rabbi Aharon ben Samuel of Baghdad 24	
V. Esotericism and the Christian World 27	
VI. Sources in Medieval Thought 34	
VII. The Significance of Sacred Poetry 40	
Chapter Two: The Circles of Esotericism and Mysticism in Medieval Germany	56
I. “The Pious, the Saint, the Prophet” 56	
II. The Hagiographical Narratives on Rabbi Samuel the Pious 57	
III. Rabbi Judah the Pious, His Life and Works 64	
IV. “Hasidei Ashkenaz” and <i>Sefer Hasidim</i> 68	
V. The Introduction of Rabbi Eleazar of Worms to the <i>Book of Wisdom</i> 74	
VI. The Book <i>Arugat haBosem</i> by Rabbi Abraham ben Azriel 82	
VII. <i>Sefer haNavon</i> 85	
VIII. The Circle of the “Unique Cherub” 86	
IX. <i>Sefer haHayim</i> 88	
X. The Commentators on Ancient Mystical Texts 90	
Chapter Three: “The Wisdom of the Nut”	100
I. The Nut, the Shells and the Celestial Chariot 100	
II. <i>Sefer HaMalachim</i> by Rabbi Judah the Pious 104	
III. The Secret of the Nut in the Writings of the Circle of the “Unique Cherub” 107	
IV. The Nut and the Chariot in the Mussayoff Manuscript 109	
V. The Proto-Kabbalistic Version of the Secret of the Nut 114	
VI. The Secret of the Nut in Rabbi Eleazar’s <i>Wisdom of the Soul</i> 119	

Chapter Four: The Ethical Doctrines of Rabbi Samuel the Pious 124

- I. *Sefer haYirah* and *Sefer HaTshuva* 124 II. “God Seeks the Heart”:
Worship Motivated by Fear and Love 133 III. *Sefer HaTshuva*, Divine
Providence and Predestination 137

Chapter Five: The Unity of God: Prose and Poetic Works 150

- I. The Esoteric Mystics Address the Public 150 II. List of Treatises 154
III. The *Secret of Unity* by Rabbi Judah the Pious 160 IV. Rabbi Judah’s
Commentary on the Prayer “Aleinu” 163 V. A *Treatise on Unity* by
Rabbi Eleazar of Worms 165 VI. A *Treatise on Unity* from the
Fourteenth Century 170 VII. The *Song of Unity*: The Problems of Date
and Author 175 VIII. The *Song of Unity* and Rabbi Moshe of Taku 178
IX. The Theology of the *Song of Unity* 180 X. “*Alphabet of Divine
Unity*” 185

Chapter Six: “The Gates of Wisdom”: The Methodology of Jewish
Esotericism 190

- I. A New Phase in the History of Jewish Mysticism and Esotericism 190
II. The List of the “Gates of Wisdom” 192 III. The “Gates” in the Works
of Rabbi Judah the Pious and Rabbi Eleazar of Worms 197 IV. The New
Conception of Language 200 V. The Anonymous Commentary on the
Torah (Oxford Manuscript 268) 204

Chapter Seven: *Sefer haKavod* (“*The Book of Divine Glory*”) by Rabbi
Judah the Pious 209

- I. The Position of the *Sefer haKavod* in the History of Jewish Mysticism
and Esotericism 209 II. The Oxford Manuscript 1567 211 III. The
Relationship of the Work to *Sefer Hasidim* 214 IV. Ms. Oxford and
Other Writings by Rabbi Judah 217 V. Did Rabbi Eleazar of Worms
Write That Work? 219 VI. Proving Rabbi Judah’s Authorship 223
VII. Identifying Rabbi Judah’s *Sefer haKavod* 225 VIII. The Narrative

Framework: The Conversion of an Arab King 226 IX. A Section from
Rabbi Judah's *Sefer haKavod* 233

Chapter Eight: The Development of the Doctrine of Divine Glory 238

I. The Transformation of the Conception of God at the End of the Twelfth
Century 238 II. The Development of the Doctrine between the Tenth and
Twelfth Centuries: The Sources Cited in *Arugat haBosem* 244 III. "There
is a Divine Glory above the Divine Glory" 250

Chapter Nine: The Doctrines of the Essences and Divine Glory 259

I. Saadian Theology: Acceptance and Rejection 259 II. Essences
(Havayot) 261 III. The Essences of Divine Providence 268
IV. The Emanated Divine Glory: Rabbi Judah's Commentary on Abraham
Ibn Ezra 271 V. The Debate Concerning Divine Glory and Revelation 277

Chapter Ten: The Emergence of Mystical Prayer 293

I. *Avodah shebaLev* 293 II. Prayer: Text and Experience 296 III. Prayer
in *Sefer Hasidim* 299 IV. Mystical Prayer: *Aliyat haKeter* in a Pseudo-
Hay Treatise 301 V. The Treatise *Sodot haTefilah* 311 VI. Mystical
Prayer in the Work of Rabbi Judah the Pious 314

Chapter Eleven: Angelology, Providence and the Celestial Realms 328

I. The Place of Angelology in the History of Jewish Mysticism and
Esotericism 328 II. *Sefer Malachim* 330 III. The Angels Serving
Divine Providence 332 IV. Angels and Attendants 336 V. The
Archangels in the Celestial Realms 346 VI. Glory and Splendor 350

Chapter Twelve: Demonology and Magic in the Concept of the World
of the Mystics 358

I. The Unique Conception of Evil in the Kalonymus Circle 358
II. Dangers, Warnings and Prohibitions 363 III. "A Witch that Devours

Children” 370	IV. Between the World of the Dead and the World of the Living 377	V. The Circle of Esoteric Mysticism as Masters of the Holy Name 384
Chapter Thirteen: The Conception of the Natural World: Miraculous Phenomena		393
I. “How Can the Heart Believe?” 393		II. The Message of the Demonic Realm: “The Princes of Thumb and Glass” 396
III. The Treatise <i>Zekher Asa leNifleotav</i> 404		IV. Creation of the World According to Rabbi Judah the Pious 408
V. The Nature of the World According to <i>Sefer haKavod</i> 412		
Chapter Fourteen: Messianism, Apocalypse and Resurrection		424
I. The Attitude toward Eschatology and Messianic Prophecies 424		
II. Messianism in <i>Sefer Hasidim</i> 429		III. Resurrection and Eschatology in Rabbi Eleazar’s <i>Hochmat haNefesh</i> 433
IV. The End of Days in Moshe Taku’s <i>Ketav Tamim</i> 435		V. Apocalypse and Resurrection 440
VI. Life in the Era of Redemption 447		
Chapter Fifteen: Moshe Taku’s <i>Ketav Tamim</i> and his Criticism of the Circle of Esoteric Mysticism		455
I. 1. Rabbi Moshe Taku and His <i>Ketav Tamim</i> 455		II. Who Did Taku Criticize? 459
III. The Ways of Divine Revelation 462		IV. Divine Immanence 467
V. The Purpose of the Polemics 472		VI. <i>Ketav Tamim</i> in the Book <i>Arugat haBosem</i> 476
General Bibliographic Abbreviations		483

VOLUME VI

Rabbi Eleazar of Worms and Thirteenth-Century Circles of Jewish
Mysticism and Esotericism in Germany

Chapter Sixteen: Rabbi Eleazar's <i>Sodey Razaya</i> : Cosmogony and <i>Sefer Yezira</i>	493
Chapter Seventeen: The Secret of the Celestial Chariot	526
Chapter Eighteen: <i>Sefer haShem</i> ("Book of the Divine Name") by Rabbi Eleazar	559
Chapter Nineteen: The Esoteric Psychology of Rabbi Eleazar	595
Chapter Twenty: Rabbi Eleazar's <i>Gates of Secrets, Divine Unity and Faith</i>	638
Chapter Twenty-One: The Disciples of Rabbi Eleazar	670
Chapter Twenty-Two: The Circle of the "Unique Cherub": The <i>Barayta of Joseph ben Uzziel</i>	696
Chapter Twenty-Three: <i>Sefer Sod haSodot</i> of Rabbi Elhanan ben Yakar of London	750
Chapter Twenty-Four: <i>The Book of Life</i>	792
Chapter Twenty-Five: <i>Sefer haNavon</i>	833
Chapter Twenty-Six: The Commentators on <i>Hekhalot</i> Texts and the Holy Names	858
Chapter Twenty-Seven: <i>Sefer haMaskil</i>	894
Chapter Twenty-Eight: The Legacy of Esoteric Mysticism in Medieval Germany	932
General Bibliographic Abbreviations	943
Indices	945

Preface to Volumes Five and Six

Fifty two years ago, in the summer of 1958, I submitted to my teacher, Professor Isaiah Tishby, a master's thesis on MS. Oxford 1567 – the *Book of Divine Glory* by Rabbi Judah the Pious of Regensburg, housed in the Bodleian Library. I broadened my study of this text in my Ph.D. thesis submitted to the Hebrew University in 1963. Since then I have published about a dozen books and scores of articles dealing with various aspects of the history and teachings of Jewish esotericism and mysticism that flourished in Germany and Northern France at the end of the twelfth and the beginning of the thirteenth century. The volumes presented here comprise the results of my fifty years of study of this subject, including corrections of many past errors.

Works of early-twelfth- and thirteenth-century Jewish esotericism and mysticism in Germany and northern France received only scant scholarly attention before the middle of the twentieth century, with Abraham Epstein and Y.N. Simhony devoting a few articles to the subject's investigation. This changed with Gershom Scholem's study, "The Pietists of Medieval Germany," in his *Major Trends in Jewish Mysticism* (1941, 1954). Isaiah Tishby dedicated a year-long lecture series to this subject, and encouraged me to continue research of this field. Ephraim E. Urbach, who assisted me in many ways in my work, treated main subjects in the teachings of the Kalonymus school in his four-volume edition of *Arugat ha-Bosem* (1938–1964) and in his other books and articles.

Laboring alone in this field for many years, I attempted to draw the outlines of the teachings of esotericism and mysticism of twelfth- and thirteenth-century Ashkenaz, relying mainly on material found only in manuscripts. A growing group of scholars joined the study of this subject, among them Haym Soloveitchik and Ivan Marcus, followed by Israel Ta-Shema, Daniel Abrams, Elliot Wolfson, Moshe Idel, Klaus Herrmann, Ephrayim Kanarfogel, Tamar Alexander, Abraham Grossman, Hana Liss, Gerold Necker, Naama Ben Shahar and others. It seems today that study of Jewish mysticism and esotericism of this period in central

Europe has achieved its proper status alongside study of ancient Jewish mysticism and early kabbalah.

Several textual studies that I published many years ago are included in these volumes. Naama ben Shahar, who has re-examined and compared the texts to the manuscripts, has corrected and updated my original findings.

While these volumes were being printed, I was concluding work on the seventh and eighth volumes, which deal with the beginning of the kabbalah in Provence and Spain. Volume Seven includes studies of three major subjects: the “Circle of Contemplation” of mystics at the beginning of the thirteenth century, the *Sefer Bahir*, the first work of the kabbalah and the early kabbalists in Provence, whose main teacher was Rabbi Isaac the Blind. Volume Eight is dedicated to the kabbalistic circle in Gerona, in Catalonia, headed by Nachmanides (Rabbi Moshe ben Nahman). The first six volumes of this work may be described as studying pre-kabbalistic Jewish mysticism. The later volumes, beginning with Volume Seven deal first and foremost with the history of the kabbalah.

It is my pleasure to thank Mrs. Naama Ben Shahar, my diligent and devoted research assistant, without whose help this work could not have been completed. Mr. Israel Hazani edited these volumes as he did the previous ones, and added many insights that were helpful in giving the work its final shape. Thanks are due to Mr. Yechezkel Hovav and Mrs. Maayan Avinery and the entire staff of the Zalman Shazar Center for Jewish History, and first and foremost to its director, Mr. Zvi Yekutiel, who orchestrated the project. The Arcadia Fund in London, headed by Dr. Lizbet Rausing, has continued to support this project, and I thank them from the bottom of my heart.

January 2011

Jerusalem, The Hebrew University of Jerusalem

תולדות תורת הסוד העברית הוא ניסיון ראשון לסקור מזווית ראייה היסטורית את תולדותיה של תורת הסוד העברית. המושג "תורת הסוד" הוא מושג פנימי בתרבות העברית, והוא כולל, בראש ובראשונה, את "מעשה בראשית" – הקוסמוגוניה (מעשה הבריאה) והקוסמולוגיה (מבנה המציאות ומהלכיה), ואת "מעשה מרכבה" – תורת האלוהות, מבנה העולמות העליונים ותורת המלאכים (אנגלולוגיה). לכך יש להוסיף את האסכטולוגיה, האפוקליפטיקה, המשיחיות, המאגיה והדמונולוגיה.

תולדות תורת הסוד העברית סוקר את הנושא בעת העתיקה ובימי הביניים: בעלי הסוד באשכנז ובראשית הקבלה וההתפתחות בדור הזהר בספרד, בפרובאנס ובאיטליה, מתוך תקווה שניתן יהיה להמשיכו עד תקופת הרנסנס והעת החדשה.

תולדות תורת הסוד העברית – ימי הביניים דן בעשרות רבות של החוגים והיוצרים בתחומי הסוד והמיסטיקה שפעלו מתקופת הגאונים ועד גירוש ספרד. שתי קבוצות עומדות במרכזו של פרק מעצב זה בתולדות תורת הסוד: בעלי הסוד באשכנז בשלהי המאה הי"ב ובמאה הי"ג ("חסידי אשכנז"), והמקובלים שפעלו בעיקר בספרד, בפרובנס ובאיטליה, למן סוף המאה הי"ב ועד דור הגירוש. בחוגים אלה נתבססה התפיסה המרובדת של האלוהות - בעיקר תורת הכבוד באשכנז ותורת הספירות האלוהיות בקבלה - העוסקת בכוחות שונים בעולם העליון שעמם מתקשרת נשמתו של האדם. יצירותיהם של בעלי הסוד במאות הי"ב והי"ג שימשו תשתית ורקע לתקופת השיא בתולדותיה של תורת הסוד היהודית, שלהי המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד, שבה נוצר ספר הזהר ונקבעו מסלולי התפתחותה של תורת הסוד העברית. הכרך הנוכחי עוסק בבעלי הסוד באשכנז ובחוג משפחת קלובימוס.

יוסף דן הוא פרופסור (אמריטוס) למחשבת ישראל ובעל הקתדרה לקבלה על שם גרשם שלום באוניברסיטה העברית בירושלים. חתן פרס ישראל במחשבת ישראל לשנת תשנ"ז. לימד באוניברסיטה העברית מאז שנת תשכ"ג. פרסם עשרות ספרים ומאות מאמרים בעברית ובאנגלית בתחומי המיסטיקה היהודית ומחשבת ישראל. שימש פרופסור-אורח באוניברסיטאות שונות, ובהן ברלין, לונדון, ברקלי, קולומביה, הרווארד ובראון.

מחיר חומלץ
לשני הכרכים: 197.20 ₪